

ПРОБЛЕМА В ЦИВІЛІЗАЦІЙНОМУ ВИМІРІ

ОСОБИСТОСТІ

Надія Скотна

Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка,
вул. Івана Франка, 24, Дрогобич 82100

Проблема особистості з давніх часів є наріжним каменем філософського пізнання. Вона завжди була і залишається центральною темою наук про людину і суспільство. У статті здійснено соціально-філософський аналіз особистості в її цивілізаційному вимірі. Показано спільне й відмінне у трактуванні проблеми особистості, типології особистостей у філософії та психології. Розглянуто космополітичну та культурну моделі бачення цивілізації як платформу трактування феномену особистості в контексті різних філософських та психологічних парадигм.

Ключові слова: особистість, цивілізаційний вимір, індивідуальність, типології особистості.

Витоки філософського пізнання особистості знаходимо у філософії Давньої Індії, де людину розуміли як частину світової душі, а людське життя – як перманентний потік перероджень. У ранній античній філософії людину розглядали як частину Космосу, тобто як мікрокосм. Платон виокремлював у людській душі три начала – розумне, афективне, жадаюче. Інший представник класичної античної філософії, Арістотель, розглядав людину як політичну істоту. Середньовічні філософи Августин Блаженний і Тома Аквінський, наголошували на божественній сутності людини, при цьому перший обстоював протилежність душі й тіла, а другий наголошував на їхній єдності.

В епоху Відродження з'явилося розуміння особистості, що збігається зі сучасним, тобто акцентування не просто на окремішності, а на самоцінній соціальній індивідуальності, соціальному суб'єктові, який діє самостійно. Про це засвідчують зокрема етимологічні дослідження, які демонструють, що саме в цей час поняття "особистість" (personality – англ., personnalité – франц.) наповнилося сучасними значеннями самостійності, унікальності, індивідуальності, з чітко вираженим винятковим соціальним характером. Це було пов'язано з необхідністю протиставити середньовічному поняттю "людина", яке трактували як результат божественного промислу, продукт вищих сил [4, с. 19]. Саме в епоху Відродження у соціально-філософській думці зародився дискурс щодо природи і сутності особистості. По-різному трактували особистість італійські гуманісти, які звеличували свободу, розум, активність, дієвий стиль життя, прагнення до земного щастя і самоствердження. У новочасну епоху Р. Декарт пов'язував сутність людини з її мисленням, І. Кант підкреслював моральний характер природи людини, а Г. Гегель вважав її духовною істотою, продуктом світового розуму. Й. Фіхте головну ознаку людини бачив у її діяльності, а Л. Фейербах розглядав людину як природну істоту, суть якої визначається любовним ставленням до ближнього. Натомість на думку К. Маркса, сутність людини визначається сукупністю суспільних відносин. А. Шопенгауер розумів людину як найвищий вияв волі до життя, а Ф. Ніцше – як проміжну стадію еволюції до Надлюдини. Отже, філософські визначення особистості репрезентують декілька змістових ліній, які акцентують на розумінні особистості як істоти: 1) природної; 2)

мислячої (духовної); 3) діяльної; 4) предметної; 5) соціальної (суспільної) тощо [14, 55].

У психологічній науці особистість розглядають крізь призму багатьох концепцій, які називають концепціями особистості. Це аналітична психологія (К. Юнг), антипсихіатрія (Р. Лейнг) антропологічна теорія (Ч. Ломброзо), бігевіоральні теорії особистості, гештальттерапія (Ф. Перлз), гуманістична психологія (К. Роджерс), гуманістичний психоаналіз (Е. Фромм), диспозиційна теорія особистості (Г. Оллпорт), індивідуальна психологія (А. Адлер), католицький екзистенціалізм (Г. Марсель), конституціональні теорії особистості, концепція “людинознавства” (Б. Ананьєв), культурно-історична теорія (Л. Виготський), логотерапія (В. Франкл), марксистські теорії особистості, міжособистісна теорія психіатрії (Г. Салліван), неопсихоаналіз (К. Горні), онтопсихологія (А. Менегетті), оргонна психотерапія (В. Райх), персоналістська психологія (В. Штерн), персонологія (Г. Меррей), розуміюча психологія (Е. Шпрангер), психоаналіз (З. Фройд), психодрама (Я. Морено), психологія відносин (В. М'ясіщев), психологія поведінки (П. Жане), психологія свідомості (В. Джемс), п'ятифакторна модель особистості, рефлексологічна теорія (В. Бехтерєв), система дзен-буддизму, соціально-когнітивна теорія (А. Бандура), структурний психоаналіз (Ж. Лакан), теорія діяльності (А. Леонтьєв), теорія інтегральної індивідуальності (В. Мерлін), теорія особистісних конструкторів (Дж. Келлі), теорія первинної травми (О. Ранк), теорія поля (К. Левін), теорія ролей, теорія самоактуалізації (А. Маслоу), теорія соціального навчання (Дж. Роттер), теорія установки (Д. Узнадзе), трансакційний аналіз (Е. Берн), трансперсональна психологія (С. Гроф), факторні теорії особистості, філософсько-психологічна концепція (С. Рубінштейн), християнський персоналізм (Е. Мун'є), екзистенціальна психологія особистості, епігенетична теорія (Е. Еріксон), естетико-філософська концепція особистості (М. Бахтін) та інші [18]. Розглянемо три найвідоміші концепції особистості, які, фактично, слугували фундаментом для виникнення більшості з перелічених вище концепцій і навіть сьогодні є першоджерелом сучасних психологічних визначень особистості. Йдеться про класичний психоаналіз, біхевіоризм, екзистенціалізм та їхні інтерпретації.

У структурі особистості, яку запропонував З. Фройд, як у всьому філософському світогляді, що ґрунтується на принципах психоаналізу, провідна роль належить несвідомому, конфліктному внутрішньому світу особистості. Представники непсихологічних напрямів здійснювали спроби відійти від фрейдівського біологізаторського трактування особистості. Відштовхуючись від соціально-культурної зумовленості духовного світу особистості, вони наголошують на обмеженій ролі сексуального потягу, що є домінантним у класичному психоаналізі. Зокрема, К. Юнг не поділяв поглядів З. Фрейда щодо розуміння сутності природи несвідомого, вважаючи, що інстинкти мають символічну, а не біологічну природу. Критикуючи Фрейда за натуралізм у розумінні природи людини, К. Горні підкреслює роль культурних і соціальних чинників у становленні людини. Однак дослідниця залишається на позиції психоаналізу щодо ролі несвідомих прагнень, які визначають людську поведінку. На її думку, “навколишнє середовище залишається тільки фоном, на якому розігрується напружена психічна драма емоцій, що протидіють” [22, 114]. Е. Фромм переглянув положення й висновки класичного психоаналізу і сформулював власну концепцію “гуманного психоаналізу”. Філософ підкреслює суперечливу сутність людини, іманентну її буттю. Людина належить природі, як біологічна істота, і водночас підноситься над нею як розумна і духовна істота. Отже, усі інтерпретації неопсихоаналізу, розуміючи людину як біологічну істоту, соціально розглядають як зовнішнє щодо самої людини. Головними витокami індивідуального розвитку особистості, згідно з психоаналізом і неопсихоаналізом, є внутрішні сили [21, 29 – 30].

Представники екзистенціалізму, або “філософії існування” (М. Гайдеґґер, К. Ясперс, Ж.-П. Сартр, Г. Марсель, А. Камю) основу увагу на дослідженні індивідуального людського буття. Коло проблем, які окреслили екзистенціалісти, засвідчує прагнення збагнути внутрішній світ людини, “закинутої у світ”. Вона веде справжнє і несправжнє існування, яке характеризують свобода й відповідальність, вибір і тривога, страх втрати смислу життя тощо. М. Гайдеґґер через справжнє і несправжнє існування як два ступені особистісного буття будує своє розуміння особистості, яка наділена відчуттям власної неповторності, індивідуальності та усвідомлення власної скінченності. Тенденція звільнення особистості від будь-яких загальнозначущих суспільних норм, що притаманна екзистенціалізму, найяскравіше виражена в антропології Ж.-П. Сартра, де проблема особистості постає як проблема вибору, визначення місця окремої людини в суспільній системі [21, 32 – 33]. Отже, в екзистенціалізмі особистість розуміють через її внутрішній світ, але, на відміну від психоаналізу, тут провідну роль відіграє свідомість, завдяки якій людина приймає рішення і робить вибір.

У класичному бігевіоризмі людину розглядали через її поведінку, яку інтерпретували як сукупність реакцій та стимулів на дію зовнішнього середовища (йдеться, насамперед, про підхід Д. Вотсона). Однак інтеракційний напрям у психології, що склався на ґрунті бігевіоризму, значно пов'язаний з проблемами особистості й соціальних контактів індивіда [21, 34]. Теорія символічного інтеракціонізму розглядає особистість як сукупність її соціальних ролей, звідси – друга назва цієї теорії – “теорія ролей”. Згідно з поглядами її представників (Дж. Мід, Г. Блумер, Е. Гоффман, М. Кун та інші), людина у своєму житті, у спілкуванні з іншими людьми, діяльності ніколи не залишається “просто людиною”, а завжди виконує ту чи іншу роль, є носієм певних соціальних функцій і суспільних нормативів. З погляду цієї теорії виконання ролі має велике значення для розвитку особистості людини. Формування психіки, психічної діяльності, соціальних потреб відбувається не інакше, як у процесі реалізації певних суспільних рольових функцій [6, 105]. Отже, в інтеракціоністському напрямі особистість має соціальний вимір завдяки виконанню рольових функцій, які зумовлені зовнішніми, а не внутрішніми чинниками.

Сучасні психологічні концепції для визначення особистості ґрунтуються на внутрішньому світі людини з урахуванням впливу зовнішніх чинників. Зокрема, С. Рубінштейн визначає особистість як сукупність внутрішніх умов, які детерміновані зовнішніми впливами [19, 127].

Отже, вищезазначені філософські системи й психологічні концепції різняться тим, що перебільшують роль біологічного, психічного або соціального в природі особистості, а значить – недооцінюють інші аспекти, а тим більше – їхню органічну єдність, яка має першочергове значення для цілісного розуміння особистості.

Дискусія про природу особистості актуалізувалася у другій половині ХХ сторіччя, зокрема в науковій спільноті колишнього СРСР. Хоча роботи радянських учених базувалися на принципах марксистсько-ленінської методології і були певною мірою ідеологічно заангажованими, вони містять певний науковий доробок, який цілком відповідає загальносвітовим традиціям інтерпретації людини й особистості. Йдеться про праці таких авторів, як Б. Ананьєв, В. Ануфрієв, В. Асєєв, І. Бекешкіна, В. Богданов, А. Бодалєв, М. Дьомін, А. Зворикін, А. Леонтєв, К. Платонов, В. Сержантов, Н. Рейнвальд, І. Фролов та інші. Вони обговорювали питання співвідношення біологічного, психофізіологічного і соціального; індивідуальність і неповторність особистості та роль конкретної ситуації в її формуванні [10, 9]. Особливо актуальним було обговорення проблеми співвідношення біологічного і соціального. Найчастіше її розглядали в аспекті розвитку і формування людських здібностей, з приводу чого також було чимало різноманітних поглядів. Сутність однієї з концепцій у тому, що

формування людських здібностей розглядають як засвоєння історичного досвіду попередніх поколінь у специфічній формі засвоєння предметів культури. Водночас, у більшості випадків визнають роль біологічних начал і природних задатків у розвитку здібностей особистості. Однак значення цих природних задатків також інтерпретують неоднаково. В одних ситуаціях значення задатків як біологічних факторів обмежено до ролі своєрідних “спускових гачків”, тобто незначних вихідних точок, які лише кладуть начало людському розвитку загалом і розвитку соціальних здібностей зокрема. В інших – природні задатки розуміють як фактори, що здійснюють визначальний вплив на формування здібностей, і через них пояснюють природу індивідуальних відмінностей між людьми.

Багаторічна полеміка на початку 80-х років ХХ століття стосовно співвідношення природного і соціального показала, що до розуміння сутності людини не можна наблизитися ні шляхом біологізаторства (панбіологізму), коли людські здібності визначають лише генетично зумовленими властивостями, а соціальні умови розглядають як простий фон діяльності, ані шляхом однобічної соціологізації (пансоціологізму), коли людину трактують як виключно соціальну істоту, здібності якої цілковито детермінує соціальне середовище [9, 39]. Дедалі більшого поширення набувала ідея про біосоціальну природу людини, згідно з якою людина є живою системою, єдністю фізичного та духовного, природного та соціального, успадкованого та набутого. Однак навіть у такій інтерпретації радянські філософи пріоритетну роль віддавали соціальному, аргументуючи останнє тим, що саме залучення до соціуму (норм права і моралі, побуту, правил спілкування та граматики, естетичних смаків тощо) формує мислення й поведінку людини, робить з неї виразника певного способу життя, культури й психології [27].

Сучасні філософсько-психологічні дослідження природи людини виявили обмеженість біосоціального її трактування. Специфіку природи людини можна окреслити принаймні трьома ознаками.

По-перше, у тривалій суперечці про співвідношення біологічного й соціального нібито забули про третій чинник – психічний. Адже природа людини визначається не лише задатками (біологічним) і соціальним середовищем і вихованням (соціальним), а й внутрішнім “Я”, тобто психічним. Під “психічним” розуміють внутрішній душевно-духовний світ людини – його свідомі і несвідомі процеси, волю, переживання, пам’ять, характер, темперамент тощо [20, 341].

По-друге, вивчення людини з погляду єдності природного і соціального дає змогу зрозуміти її як частку універсуму, а отже – дає підстави деяким сучасним авторам говорити про людину як космічну істоту. Такий космічний статус людини зумовлений антропним принципом, згідно з яким природа, універсум мають таке співвідношення світових констант, за якого стає принципово можливим виникнення людського життя [23, 314 – 315].

По-третє, біологічне в людині відрізняється від природно-біологічного, хоч і не є чимось надприродним. Біологічне є соціалізоване й окультурене, таке, що змінило свою суть у процесі еволюції. Антропогенез формує нову істоту – людину, яка, виокремившись із природи, містить притаманні їй ознаки, які не вичерпуються природним. Людина має нову якість, суть якої наука до кінця ще не збагнула. Природу людини можна пояснити через культуру, у якій біологічне і соціальне перебувають у знятому (соціалізованому, окультуреному) вигляді. Реалізуючись через біологічне й соціальне, людське знаходить вияв, з одного боку, у психологічному, моральному, естетичному, релігійному, політичному, з іншого – в індивідуальному й суспільному, груповому й колективному, особистому й загальному. Є безліч прикладів, коли людське може зберігатися навіть за умов тривалої ізоляції від суспільства і бути втраченим за умов якнайтісніших контактів з ним. Отже, природу людського як культурного науці ще належить розгадати, описати, відтворити [14, 60].

Багатовимірність поняття "людина" окреслюється термінами "особистість", "індивід" та "індивідуальність". На сторінках радянської філософської літератури дискусії з приводу співвідношення цих категорії почалися з 60-х років. Б. Ананьєв у своїй роботі "Людина як предмет пізнання" один з перших розглядав структуру людини як індивіда, особистості й індивідуальності. Пишучи про людину як індивіда, дослідник має на увазі її природні особливості, анатоמו-фізичну основу особистості [2]. Такий підхід поділяють і інші дослідники, вважаючи, що в понятті "індивід" концентруються передусім біологічні властивості, а соціальні описує поняття "особистість".

Іншої думки дотримується А. Леонтьєв. На його думку, поняття "індивід" виражає певну цілісність, особливості конкретного суб'єкта, що виникають на ранніх етапах розвитку життя. Індивід, зазначає Леонтьєв, – це, насамперед, генотипне утворення, його формування продовжується і в онтогенезі (протягом життя). У міру розвитку індивіда дедалі виразнішим стає відокремлення природних та набутих особливостей. Іншими словами, індивіди індивідуалізуються [15, 174].

Пізніше, у 80-х роках, радянські філософи дійшли єдиної думки про те, що здавна й дотепер категорію "індивід" в усіх гуманітарних науках використовують для означення окремо взятої людини, як подано у філософському словнику, "одиничного представника людського роду" [24, 470]. Саме в такому значенні термін вживають у філософських працях останніх років. Зокрема, Л. Губернський, В. Андрущенко, М. Михальченко вважають, що поняття "індивід" означає окремішність існування людського, що поєднує природне, біологічне, психологічне і соціальне, тобто відтворює в одній особі всі людські якості [14, 61]. У підручнику з філософії за редакцією М. Горлача, В. Кременя і В. Рибалка поняття "індивід" визначено як "соціальний атом, окрема людина, окремий представник людського роду і член якоїсь соціальної спільноти" [23, 472].

Поняття особистості, за А. Леонтьєвим, як і поняття індивіда, виражає цілісність, але цілісність особливу. Особистістю не народжуються, особистістю стають. Отже, особистість – це цілісність, зумовлена соціальними чинниками [15, 174]. Філософський словник за редакцією В. Шинкарука тлумачить особистість як "суб'єкта суспільних відносин, носія свідомості та системи суспільно значущих якостей" [24, 470]. Синтезуючи дві основні концепції особистості – особистість як функціональна (рольова) характеристика людини і особистість як її сутнісна характеристика, А. Спіркін визначає особистість як індивідуальний носій суспільних відносин і функцій, суб'єкт пізнання та перетворення світу, прав і обов'язків, етичних, естетичних та всіх інших соціальних норм [20, 357]. Наведені визначення особистості та багато інших акцентують на соціально значущих рисах та якостях індивіда. Також особистість визначають як істоту цілісну, яка об'єднує в собі соціальні й природні якості.

Проблеми індивідуальності радянські дослідники, як і сучасні українські, також розуміли й розуміють неоднаково. Одні автори вважали індивідуальність властивістю особистості. Як зазначає В. Дьомін, "особистість – це така істота, у якій загальні соціальні властивості знаходять індивідуально-неповторне вираження, тому особистість – це завжди індивідуальність" [9, 53]. Інші категорію "індивідуальність" пов'язують суто з категорією "індивід", а не "особистість". Відповідно до такого підходу, індивідуальність є складовою цілісної природи індивіда як окремої людини, яка розвиває і зміцнює свою особливість, а категорія "особистість" містить усі вияви людського, усі характерні ознаки, притаманні людині як представникові людського роду [14, 61].

Найвдалішим видається поєднання обох підходів, наявне в працях Б. Ананьєва і К. Платонова. На думку Б. Ананьєва, індивідуальність – це не лише сукупність індивідуально-психологічних особливостей, а й єдність та взаємозв'язок властивостей людини як особистості й суб'єкта діяльності, у

структурі якої функціонують її індивідуальні властивості. Індивідуальність учений розуміє як вищу ланку в ієрархічній тріаді “індивід – особистість – індивідуальність” [3, 173 – 178]. К. Платонов проблему індивідуальності розглядає як систему особливостей людини як індивіда, як організму і як особистості. На його думку, індивідуальність включає такі рівні: соматоморфологічна індивідуальність, яка має прояв на фотографії; біохімічна індивідуальність, яка має прояв у несумісності тканин і алергіях; фізіологічна індивідуальність, яка передається через індивідуальність нервізму, що є спільною в людини й безхребетних тварин; процесуальна психічна індивідуальність – індивідуальність суб’єктивного, яка є вищою для людини лише в момент народження; змістовна психічна індивідуальність, притаманна людині як особистості і є продуктом її взаємодії зі світом; соціально-психологічна індивідуальність, яка є продуктом спілкування зі старшим поколінням і визначає індивідуальність творчості особистості [17, 60 – 61].

Вирішення проблеми індивідуальності в трактуванні Б. Ананьєва і К. Платонова – ще один шлях розв’язання окресленої раніше дилеми співвідношення природного й соціального. У такому контексті всі прояви індивідуальності певною мірою спираються на природну основу, але вони формуються й удосконалюються в процесі суспільної практики. Індивідуальність, зазначає сучасний український психолог П. Горностай, є розв’язанням протиріччя між біологічним і соціальним у людині. Якщо індивіда розглядати як осередок біологічних начал, розвиток яких описано поняттям дозрівання (тобто розвиток внутрішніх потенцій), то особистість є соціальною сутністю, і її розвиток описано поняттям формування (тобто зміна під впливом зовнішніх чинників). Зняття протиріччя, синтез біологічного і соціального зумовлюють саморозвиток людини [7, 329].

У сучасній філософській літературі для характеристики специфічних рис тієї чи іншої особистості застосовують категорії “властивості”, “особливості” і “якості”. Заслугує на увагу дослідження К. Платонова щодо співвідношення цих понять [17, 58 – 59]. Згідно з автором, найширшою категорією є властивість, яка відбиває все, що притаманне людині як індивіду. Особливість є тією властивістю, яка відрізняє індивіда від інших. Вона може бути стійкою і значущою, значущою лише за певних умов або зовсім незначною. Якість є найсуттєвішою властивістю, що дає будь-якому феномену визначеність. Зі зміною якості людини змінюється її сутність. Якість – це завжди властивість, але не будь-яка властивість є якістю. Найсуттєвішими якістьми дослідник вважає атрибути особистості, якими є її усвідомленість, динамічність, активність і неповторність.

К. Платонов якості особистості класифікує за чотирма критеріями, в основі яких – ті чи інші психічні явища. Заслугує на особливу увагу його типологія якостей за критерієм відповідності чотирьом основним підструктурам особистості та характеру і здібностям, що накладені на них. До першої підструктури особистості належать соціально зумовлені змістовні риси особистості (спрямованість у її різноманітних формах, стосунки, моральні якості особистості тощо); до другої – знання, навички, вміння та звички, поряд з особистісним досвідом; до третьої – риси особистості, що залежать від індивідуальних особливостей психічних процесів як форм відображення дійсності; у четвертій біопсихічній підструктурі особистості вроджені процесуальні риси різко переважають набуті [17, 134].

Перелік якостей особистості, які мають як природні, так і соціально значущі риси, однак без типологізації, наведено в підручнику з філософії за редакцією І. Надольного. Серед них – розум, мудрість, емоції, воля, рішучість, навички, вміння, установки, переконання, інтуїція, здатність до самонавіювання, самооцінювання, наслідування, ризиковість, любов, ненависть, пристрасть, імпульсивність тощо. Особливу увагу автори приділяють соціально значущим

якостям, які є продуктом впливу суспільства, соціальних спільностей, окремих людей на особистість, а також самовиховання і мають величезний вплив на розвиток як суспільства, так і самої особистості. Хоча моральні якості особистості розглядають окремо від природних і соціальних, серед них автори виокремлюють такі, що мають суто соціально значущий характер (милосердя, совість, патріотизм, справедливість тощо), і такі, які можна одночасно зарахувати до психологічних і моральних якостей (гуманізм, переконаність, сильний характер тощо) [25, 463 – 464]. Отже, той чи інший набір природних, соціальних, моральних, психологічних, естетичних та інших якостей особистості визначає її індивідуальність.

Усі люди унікальні й неповторні, але, водночас, у багатьох є чимало соціально спільного, на основі якого розробляють типології особистості. Причому типології особистості, що їх формулюють у межах різних наук, істотно різняться між собою.

Ідея типології найяскравіше представлена класичним вченням про типи темпераменту. Потім вона охопила характерологію й проникла в персонологію – вчення про особистість. Класичні психологічні типології особистості належать Лазурському, Юнг'у, Кречмерову, Фройдю, Айзенку. Радянські психологи вважали, що класичні психологічні типології є радше принципами класифікації, ніж типології, і є методами добору діагнозу особистості [1, 14], і використовували інший підхід до типології особистості. Зокрема, радянські психологи виокремлювали типи особистості на основі суспільної цінності потреб, притаманних людині, мотивів, що їх виражають, та характерних форм самовираження й самоутвердження (тип творця, тип споживача і тип руйнівника) [19, 146]; залежно від способів організації особистістю життя в ціннісно-часовому аспекті (стихийно-буденний, функціонально-діючий, споглядальний та споглядально-перетворювальний типи) [12] тощо.

В основу сучасної психологічної типології, витоки якої знаходимо у творах давньогрецького натурфілософа Гіппократа, ідеї якої розвивав німецький філософ Іммануїл Кант, а остаточно узагальнив Борис Теплов, покладено особливості психічної діяльності людей (темп, швидкість, ритм, інтенсивність психічних процесів). Отже, за параметрами психіки виокремлюють чотири типи особистості: сангвіністичний – висока нервово-психічна активність, різноманітність і багатство міміки, емоційна вразливість і виразність, мобільність тощо; холеричний – надзвичайно висока нервово-психічна активність і енергійність дій, різкість і стрімкість рухів, висока імпульсивність, яскраве вираження емоційних переживань, певна неврівноваженість, нестриманість, запальність; меланхолійний – стриманість та приглушеність моторики, значна емоційна реактивність, глибина та стійкість почуттів і слабке зовнішнє їхнє вираження; флегматичний – низький рівень активності поведінки й стриманість, повільність дій, спокійність міміки, мови, постійність та глибина почуттів і настрою [23, 478]. Також поширеною в психології є типізація особистості залежно від характеру сполучення основних властивостей нервової системи (реактивність, сензитивність, екстравертивність чи інтровертивність тощо).

Особливу роль у типології особистості відіграє соціоніка як наука, що вивчає стійкі типи людей, людських колективів на основі енерго-інформаційного обміну між ними, соціально-психологічну типологію особистості та міжособистісних відносин [8, 181]. Стандартний соціонічний підхід передбачає діагностику шістнадцяти варіантів особистості на основі генетично закріпленого каркасу мотивів людини, який несвідомо керує її діями на фізичному, психологічному, соціальному й інтелектуальному рівні. Соціонічна типологія ґрунтується на шістнадцяти визначених комбінаціях таких пар психологічних ознак, як екстравертність та інтровертність, раціональність та ірраціональність, сенсорність та інтуїтивність, логічність та етичність. Соціоніки вважають, що

кожна людина вільна у виявах власної індивідуальності, як 1/16-ї частки суспільства [5].

Однак залежно від складності завдань, які необхідно вирішувати, існує практика використання соціонічних типологій з більшою чи меншою кількістю одиниць. Так, В. Гуленко, І. Іващенко для застосування соціонічної типології у виховному процесі пропонують використовувати вісім соціонічних типів. Серед них чотири основні, кожен з яких має дві пари. Зокрема, лідери – F-тип (сенсорний екстраверт) – лідер-практик, організатор, борець за владу та I-тип (інтуїтивний екстраверт) – лідер-теоретик, генератор нестандартних ідей, креативна особистість; виконавці – S-тип (сенсорний інтроверт) – виконавець-практик, оформлювач з добрими господарськими задатками та T-тип (інтуїтивний інтроверт) – виконавець-теоретик, поглиблювач та вдосконалювач теорій, що вже існують, обережний в опрацюванні інформації, але добре дає їй оцінку; комунікатори – E-типи (етичні екстраверти) – емоційні, бурхливі лідери-комунікатори та R-типи (етичні інтроверти) – комунікатори-виконавці, у яких тяга до спілкування має спокійний характер; технологи – P-тип (логічний екстраверт) – технолог-лідер, якому притаманні експресивність, сміливість у запровадженні своїх розробок і ділових планів, та L-тип (логічний інтроверт) – технолог-виконавець, якому властиві стриманість, неініціативність, холоднокровність та певна відчуженість у взаємодії з людьми [8, 183 – 184]. У класифікації з використанням шістнадцяти одиниць для кожного соціонічного типу характерні не дві психологічні характеристики, як у наведеній типології, а три.

Інший підхід у типології особистості пропонують філософи. Зокрема радянські філософи виявили особливості марксистського методу типізації особистості у зв'язку з класовою позицією [28], конкретно-історичною епохою [13] тощо. У сучасній соціальній філософії поширеною є типологія особистості за критерієм суспільного визнання. Отже, філософія виокремлює три відносно самостійні типи особи – пересічну, історичну і видатну особистості. Пересічні особистості, до яких належить більшість дорослого населення; історичні особистості, що залишили певний слід в історії життя народу й культури, держави й людства; видатні особистості – ті, що своїми вчинками, творчістю, практичними справами здобули історично-позитивну суспільну оцінку, пришвидшили прогресивний рух об'єктивного суспільно-історичного процесу [14, 63 – 64].

Певним продовженням роздумів з приводу типологізації особистості є виокремлення цивілізаційної моделі особистості, космополітичної моделі – людини світу, специфічного типу радянської людини – гомо советікуса та моделі української людини.

Виокремлення цивілізаційної моделі особистості в сучасній антропософії пов'язано з дедалі вагомішою роллю цивілізаційного процесу. Причому визначення цивілізаційної моделі особистості можна розглядати в контексті різноманітних інтерпретацій. Перша бере за основу значення цивілізації як техніки, способів організації економіки й політичного життя. У такому аспекті цивілізаційна модель особистості окреслює основні риси сучасної людини постіндустріального суспільства. Крім того, поняття цивілізаційного процесу, як зазначає російський учений Б. Марков, містить не лише технічні досягнення, а й організованість, упорядкованість душевного життя [16], що надає особистості таких рис, як стриманість і далекоглядність, самоконтроль і самодисципліна, відповідальність і порядність.

Друга інтерпретація відштовхується від ширшого розуміння цивілізації як локально-культурного утворення. Американський учений С. Гантінгтон доходить висновку, що культура є загальною темою кожного визначення цивілізацій та виокремлює такі загальні риси цивілізації, як мова, історія, звичаї, інститути, релігія, підкреслюючи особливу роль останньої [27]. У всіх класифікаціях світових

цивілізацій завжди виокремлюють Схід і Захід, які породжені відповідними мегакультурами. Східний і західний типи культури визначають дві цивілізаційні моделі особистості – західну і східну. Відмінності цих типів є, передусім, ментальними. Ментальність безпосередньо виражає дух народу, який може бути прихований у привнесених ззовні естетичних формах. Найяскравіше ментальність виявляється у міфології і релігії, які є духовно-онтологічними основами культури. Західна культура базується на поєднанні античної і християнської культур, що пронизані спадкоємністю. Основними цінностями західного буття є особистість та її практика технічного перетворення природи й історії. Ідея свободи особистості впливає із самої сутності християнського світосприйняття, на якому базується західна культура. У католицькій і православній культурі свобода особистості є свободою вибору між добром і злом, у протестантській – свободою дії. Щодо ідеї й практики технічного оволодіння природою як об'єктом, що має підпорядковуватися людині, то в західній культурі людину сприймають як вінець природи, що дає їй право змінювати природу для задоволення своїх потреб, які зростають. Ідея історії, що має початок, спрямованість і завершення, надає людському розвитку сенс, відмежовує його від еволюційного процесу природи [11, 11]. Отже, особистість західного типу – це вільна особа, яка вибирає свій життєвий шлях і творить реалії життя, наповнює його змістом і підпорядковує собі природу.

Східна культура ґрунтується на діалозі буддійського світосприйняття з індуїзмом, а також даосизмом і конфуціанством. На Сході, на відміну від Заходу, людина менше оцінює реальність. Вона приймає її як таку, що не залежить від її вибору. Тому на Сході буття базується на цінностях, які не може визначати й вибирати особистість. Основними початками східного способу буття є природність – розчинення особистості в нірвані, не перетворення буття, а з'єднання з ним; фаталізм як підпорядкованість буттю, що визначає усталеність традицій і прагнення відмежуватися від інших культур [11, 12 – 16]. Отже, особистість східного типу – це особа, що є залежною від зовнішніх обставин, природи та зливається з останньою, лише через неї входячи у світ спілкування з людьми. Вона не має жодних бажань і амбіцій, приймаючи буття таким, як воно є, і підпорядковується йому.

Література:

1. Абульханова-Славская К. А. О путях построения типологии личности // Психологический журнал. – 1983. – Том 4. – №1. – С. 14 – 28.
2. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания. – Л., Изд-во Ленинград. ун-та, 1966. – 339 с.
3. Ананьев Б. Г. Избранные психологические труды: В 2-х т. – М.: Педагогика, 1980. – Т. 1. – 232 с.
4. Бекешкина И. Э. Структура личности: методологический анализ. – Киев: Наукова думка, 1986. – 128 с.
5. Всеукраїнський Центр Соціоніки // <http://vcs.alfacom.net>
6. Горностай П. П. Психологічні ролі в структурі особистості // Наукові студії з соціальної та політичної психології. – Вип. 2 (5). – К., 2000. – С. 104 – 111.
7. Горностай П. П. Социализация личности и психологические роли // Теоретические и прикладные вопросы психологии (мат-лы юбилейной конф-ии “Ананьевские чтения-97”. – Вип. 3. – Ч. 1. – СПб, 1997. – С. 325 – 330.
8. Гуленко В. В., Иващенко И. В. Соционика в воспитательном процессе // Актуальные проблемы формирования личности. – Харьков, 1995. – С. 181 – 185.
9. Демин М. В. Проблемы теории личности. – М., Изд-во Моск. ун-та, 1977. – 240 с.

10. Зворыкин А. А. Личность как единство генотипических, психофизиологических, социальных сторон человека и среды его изучения // Проблемы личности. Материалы симпозиума. – Том 2. – Москва, 1970. – С. 5 – 23.
11. Історія філософії. Проблема людини та її межі. Навчальний посібник / Хамітов Н., Гармаш Л., Кирилова С. / Під ред. Н. Хамітова. – К.: Наукова думка, 2000. – 272 с.
12. Ковалев В. И. Психологические особенности личностной организации времени: Автореф. дисс. на соискание уч. ст. канд. психол. наук. – М., 1979.
13. Корнеев М. Я. Проблемы социальной типологии личностей. – Л., 1971.
14. Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого-світоглядний. аналіз / Губернський Л., Андрущенко В., Михальченко М. – К.: Знання України, 2002. – 580 с.
15. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М., 1975.
16. Марков Б. В. Философская антропология: очерки истории и теории. СПб.: Издательство «Лань», 1997// http://anthropology.ru/ru/texts/markov/fantr_iii_5.html
17. Платонов К. К. Структура и развитие личности. – М.: «Наука», 1986. – 255 с.
18. Психология личности: Словарь-справочник / Под ред. П. П. Горностая и Т. М. Титаренко. – Киев: Рута, 2001. – 320 с.
19. Рейнвальд Н. И. Личность как предмет психологического анализа. – Харьков: Издательское объединение «Вища школа» при Харьковском государственном университете. – 1974. – 164 с.
20. Спиркин А. Г. Философия: Учебник. – М: Гардарики, 1999. – 816 с.
21. Теория личности / Под ред. проф. В.Ф. Сержантова. – Ленинград: Изд-во Ленинград. ун-та. – 1982. – 184 с.
22. Уэллс Г. Крах психоанализа: От Фрейда к Фромму. – М., 1968.
23. Філософія. Підручник / За загальною редакцією проф. М. І. Горлача, проф. В. Г. Кременя, проф. В. К. Рибалка. – Харків: «Консум», 2001. – 672 с.
24. Філософський словник / За ред. В. І. Шинкарука. – Київ: Головна редакція радянської енциклопедії. – 1986. – 796 с.
25. Філософія: Навчальний посібник / І. Ф. Надольний, В. П. Андрущенко, І. В. Бойченко та ін. / За ред. І. Ф. Надольного. – К: Вікар, 1998. – 624 с.
26. Фролов И. Т. Перспективы человека. – М., 1979.
27. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций или переустройство мирового порядка // Pro et contra. – 1997. – Весна. – С. 114 – 147.
28. Шульга Н. Л. Классовая типология личности. – Киев, 1978.

PROBLEM OF PERSONALITY IN THE DIMENSION OF CIVILIZATION

Nadiya Skotna

The problem of personality has been the milestone of the philosophical knowledge since ancient times. This article is devoted to social and philosophical analysis of personality in the dimension of civilization. The author has shown the common and different in understanding of problem of personality, typologies of personality in philosophy and psychology.

Key words: personality, dimension of civilization, individuality, typologies of personality.